

ПРОГНОЗНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

В статті визначені масштаби впливу демографічного фактора на розвиток вищої школи. Запропоновані практичні рекомендації навчальним закладам та органам державного управління стосовно розвитку конкурентного середовища в галузі.

В статье определены масштабы влияния демографического фактора на развитие высшей школы. Предложены практические рекомендации учебным заведениям и органам государственного управления относительно развития конкурентной среды в отрасли.

In the article scales of influence of demographical factor on development of higher education had determined. Practical recommendations had proposed for educational institutions and government bodies relatively to development of specific environment in branch.

Вступ. За часи незалежності в Україні здійснено перехід від елітної до масової вищої освіти. Вища школа пройшла період швидкого кількісного зростання головною рушійною силою якого стало запровадження контрактного навчання у ВНЗ різних форм власності. Надалі, з погіршенням демографічної ситуації, слід очікувати значного посилення конкуренції між навчальними закладами. Проблемою є формування в цих умовах конкурентного простору вищої освіти, вироблення відповідної стратегії держави та університетів, спрямованих на підвищення якості підготовки фахівців.

Ці проблеми постійно знаходяться в полі зору багатьох дослідників та керівників галузі. Найбільш помітний вплив на пошук шляхів вдосконалення конкурентного простору вищої освіти за останні роки справили публікації таких авторів: В. Андрущенко, В. Бобров, І. Калинюк, Т. Боголіб, К. Корсак, В. Кремень, С. Ніколаєнко, А. Павленко, М. Степко та інші.

Постановка завдання. Основною метою статті є визначення прогностичних аспектів розвитку вищої освіти в умовах демографічної кризи.

Виклад основного матеріалу. Проведений аналіз динаміки чисельності студентів ВНЗ в розрахунку на 10 тисяч населення України [1] свідчить про тенденцію збільшення їх кількості. Однак при порівнянні рівня охоплення вищою освітою в Україні з такими ж показниками в інших країнах, висновок є невтішним. В Україні рівень охоплення населення вищою освітою є нижчим не тільки від таких високо розвинутих країн як Канада, США, Корея, а від Болгарії, Росії.

Такий стан не може не турбувати громадськість, суспільство в цілому, оскільки він не забариться негативно позначитися на економіці, соціальних процесах, які відбуваються в нашому суспільстві через зниження професійно-кваліфікаційного рівня працівників різних галузей реальної економіки.

Залежність чисельного складу студентів від демографічної ситуації не є однозначною, що обумовлюється безліччю факторів. Проте, тенденції розвитку вищої школи зазнають впливу демографічного фактору.

Серед причин швидкого зростання вищої освіти в останні десять років не останню роль відіграло демографічне зростання. Народжуваність в Україні впродовж 80-х років була досить високою, що двічі впливало на збільшення кількості бажаючих здобути вищу освіту. По-перше, більша кількість народжених обумовлювала більшу кількість випускників. По-друге, велика кількість молоді в умовах економічної кризи і повільного виходу з неї створювала надмірний попит на ринку праці, що призвело до підвищення вимог працедавців до працівників. Це спричинило вибухоподібне зростання престижу і потягу молоді до вищої освіти. В середині цієї тенденції сховались також зміна структури національної економіки від пріоритетності військово-промислового комплексу до домінування сфери послуг, інтеграція у світову економічну систему, бурхливий розвиток інформаційних технологій, зростання власних освітніх потреб населення.

Масштаби впливу демографічного фактора на розвиток вищої школи можна оцінити з статеві-вікової піраміди населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Останній сплеск народжуваності припадав саме на початок 80-х років, що неминуче вплинуло на ситуацію у галузі вищої освіти. Очевидність впливу демографічного фактору на чисельність контингенту студентів вищих навчальних закладів досить небагато дає для аналізу конкретних даних. Дійсно, чисельність студентів лише останні роки досить адекватно відображує кількість осіб, які прагнуть отримати вищу освіту. До запровадження контрактного навчання демографічна ситуація більше впливала на величини конкурсів, ніж на плани прийому.

Динаміка народжуваності в Україні за період з 1973 до 1992 року дає нам можливість прослідкувати динаміку контингенту абітурієнтів ВНЗ починаючи з 1990/1991 н. р. і закінчуючи 2010/2011 н. р. В середньому в ці роки в Україні народжувалось близько 731 тис. дітей щороку, з яких приблизно 55-59% закінчували повну середню загальноосвітню школу у відповідний рік через 17 років. Досліджуване двадцятиліття умовно можна поділити на дві рівні частини. Перша частина (1973-1982 роки) характеризується досить стабільною народжуваністю в країні: її обсяг коливався в межах 718-749 тис. дітей на рік. Що в середньому за цей період склало 736 тис. осіб, а середньоквадратичне відхилення не

перевищувало 10 тис. осіб. Тобто. На протязі десятиліття в основному народжувалося 726-746 тис. осіб щорічно. В наступному десятилітті (1983-1992 роки) ситуація суттєво змінилася. За цей період чисельність народжуваних скоротилась з 806 тис. осіб (1983 рік) до 593 тис. (1992) майже на 26%. В даному періоді відмічаються значні коливання народжуваності по роках. Так, якщо в 1983-1986 роках народжувалось більше 770 тис. дітей, то в 1987, 1988 роках їх було вже 755-760 тис., а з 1989 року спостерігається стрімке падіння народжуваності. В період 1989-1992 роки щорічно цей показник скорочується в середньому на 35 тис. осіб. Таким чином, в середньому в цьому десятилітті народжувалось 726 тис. осіб при середньоквадратичному відхиленні 71 тис. осіб.

Аналіз динаміки народжуваності дозволяє оцінити кількість майбутніх абітурієнтів. Так, максимальне число народжуваних в цьому періоді спостерігалось у 1983 році. Ці діти закінчили середню школу у 2000 році і в 2000/2001 навчальному році стали абітурієнтами і студентами ВНЗ. В наступному 1984 році народилося всього на 2% дітей менше, ніж у попередньому і лише з 1989 року спостерігається стрімке падіння чисельності народжуваних: з 735 тис. осіб (1989 р.) до 389 тис. (1999 р.), майже в два рази.

Скорочення народжуваності у 90-х роках минулого століття та на початку ХХІ століття стало небезпечною тенденцією щодо зменшення чисельності учнів у загальноосвітніх середніх закладах, а також і студентів у вищих навчальних закладах у наступній перспективі. Це викликає скорочення чисельності підготовки фахівців різних спеціальностей для галузей матеріального виробництва, а також може привести у майбутньому до непередбачених кризових явищ в економіці.

Оцінку перспектив й основних тенденцій розвитку ринку послуг з надання вищої освіти можна зробити на прикладі системи вищої освіти Сумської області, матеріали яких нами проаналізовано [1]. Як засвідчують дані, на протязі останнього десятиріччя спостерігається постійне зменшення чисельності населення області (як і по Україні в цілому). Так, за період з 1995 по 2000 р. чисельність населення Сумської області зменшилась на 5,7 %, або на 79168 чол. (з 1392746 до 1313578 чол.). За цей же період кількість народжених (потенційних абітурієнтів) знизилася з 12433 до 9323 чол., тобто на 25%. Падіння народжуваності стало тенденцією в області — за період з 1987 до 2001 р. кількість народжених зменшилась на 55% (з 19867 до 8869 чол.), що складає в середньому 3,92 % (майже 7773 чол.) на рік.

Однак з точки зору інтересів вузів, їх у більшій мірі цікавлять не зміни у чисельності населення, а зміни у чисельності можливих абітурієнтів. Проведений аналіз статистичних даних дає можливість виявити ці тенденції. Наведені в таблиці 1 дані характеризують прогностичну тенденцію змін загальної чисельності потенціальних абітурієнтів.

Таблиця 1.

Рік народження	Рік закінчення середньої школи											
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1985	19414											
1986		20536										
1987			19687									
1988				18048								
1989					17071							
1990						16503						
1991							15727					
1992								15024				
1993									13829			
1994										13483		
1995											13104	
1996												12433

Потенційними абітурієнтами вузів, крім випускників середніх шкіл, є також випускники навчальних закладів I і II рівнів акредитації (технікуми, коледжі, ПТУ). До них також можна віднести осіб старших вікових груп, які закінчили вказані навчальні заклади раніше. Ці особи поступають переважно на заочну форму навчання. Дані, що характеризують кількість випускників навчальних закладів по області, що мають право на вступ до вузів, наведені у таблиці 2.

Таблиця 2.

Обсяги випуску учнів середніх шкіл (усіх форм навчання) і середніх спеціальних навчальних закладів

Обсяг випуску	Рік випуску						
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Всього	13722	14565	15268	16313	16136	16639	15857
В тому числі:							
середні школи:							
денне відділення	8371	9240	9790	11185	11259	11423	11974
вечірнє відділення	1138	1076	1060	916	888	963	753
Навчальні заклади I-II рівнів акредитації	4213	4249	4418	4212	3189	4253	3130

Співставлення таблиць 1 і 2 показує, що за період з 1997 по 2002 рік чисельність молоді відповідного віку, яка має право на вступ до вузу, увесь час зростала як у абсолютному виразі, та і у відносному (по відношенню до

загальної кількості): відповідно, 75,2%, 75,9%, 78,2%, 79,1%, 80,4%, 85,7%. І тільки у 2003 р. відбувся певний спад — 77,2%.

Певний інтерес викликає аналіз даних кількості студентів, зарахованих на денне, вечірнє і заочне відділення вузів Сумської області:

Таблиця 3.

Динаміка кількості студентів зарахованих на 1-й курс вузів області

Місткість ринку	Роки прийому						
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Скорегована потенційна	13722	14565	15268	16313	16136	16639	15857
	5409	5746	6256	7395	8845	10905	14075
Фактична	3372	3366	3898	4412	5045	5832	7578
	2037	2283	2358	2983	3800	5073	6497

Як видно з таблиці, спостерігається стійка тенденція до зменшення потенційного обсягу ринку освітніх послуг. Крім того, в 2011 р. очікується “обвал”, який можна пояснити переходом з 11-літнього строку навчання на 12-літній: 2010 р. — останній випуск 11-го класу, 2012 р. — перший 12-го класу. Однак у реальності річна потенційна місткість ринку освітніх послуг по наданню вищої освіти, звичайно, має бути скорегована у процесі прогнозування.

Прогноз чисельності абітурієнтів на 2009/10 навчальний рік наведено у таблиці 4.

Таблиця 4.

Прогноз чисельності осіб, які будуть навчатися у вищих навчальних закладах України в 2009/10 році (розрах.)

Прийнято до ВНЗ	В т.ч. на денне відділення	Кількість, які закінчили школу	Кількість осіб, які були народжені 17 років тому	Співвідношення тих, хто закінчив середню школу і тих, хто був народжений 17 років тому	Співвідношення тих, кого прийнято до ВНЗ і тих, хто закінчив школу у відповідному році
346 тис. осіб	220 тис. осіб	320,4 тис. осіб	593,4 тис. осіб	54%	68,7%

Концептуальними посилками, які були покладені у розрахунок прогнозованої чисельності абітурієнтів є:

- кількість навчальних закладів III-IV рівнів акредитації у майбутньому періоді збільшуватися не буде;
- обсяги набору студентів, які вони здійснюють, зокрема на денне відділення, залишатиметься на рівні обсягів 2004/2005 навчального року;

- співвідношення народжених і тих, хто закінчив повну середню загальноосвітню школу через 17 років залишиться незмінним і буде коливатися на рівні 54-55%.

Престижність вищої освіти також зазнавала коливань, які обумовлювалися можливостями особистого та професійного розвитку молодих фахівців. Наприклад, наприкінці радянського періоду соціальний і матеріальний статус випускника вищого навчального закладу був невисоким, а можливості отримання гарного заробітку для осіб без вищої освіти досить привабливим. Це спричиняло падіння престижу вищої освіти. Чимало молодих людей вважали достатнім отримати професійно-технічну або середню спеціальну освіту, а то і взагалі обмежувались середньою школою. До речі, останніми роками отримувати вищу освіту на заочній формі навчання прийшло чимало випускників шкіл, ПТУ і технікумів 80-х — початку 90-х років.

Різні умови доступу до вищої освіти постійно відіграють коригуючі роль при використанні демографічної оцінки перспектив вищої освіти. Доступ до вищих навчальних закладів кращий для мешканців великих міст, аніж малих. Матеріальний стан родини може обумовити вибір заочної форми навчання, а не денної. Набір до вищих навчальних закладів для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста може проводитись на базі 9 або 11 класів, а випускники технікумів і коледжів можуть продовжувати освіту з першого або другого-третього курсів залежно від зміни чи збереження напряму підготовки. Існують ще міграційні процеси, регіональні та місцеві традиції і особливості тощо. Сукупно все це обмежує можливості використання демографічного аналізу для прогнозування майбутнього вищої школи.

Переважаючу частину вступників на денну форму навчання вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації складають випускники старшої школи поточного року, яким, зазвичай, виповнюється 17 років. Денна форма навчання охоплює сьогодні лише 55% студентів бакалаврату, але серед заочників сьогодні також багато вчорашніх школярів. Тому цілком логічно порівнювати кількість осіб зарахованих до вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації з чисельністю народжених за сімнадцять років до цього. З меншою інформативністю можна порівнювати кількість зарахованих до вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації з чисельністю народжених за п'ятнадцять років до того.

Порівняна нами чисельності зарахованих до складу студентів ВНЗ різних рівнів акредитації з кількістю народжених за 15 та 17 років свідчить, що набір студентів до вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації складає 20-27% від контингенту народжених за 15 років до того і має тенденцію до повільного скорочення. Натомість, набір студентів до ВНЗ III-IV рівнів акредитації радикально зріс у відносних та абсолютних показниках за останні п'ять – сім років.

Тепер вища освіта опинилась на порозі дефіциту студентів через демографічну кризу. Найбільші ризики несе сектор університетської освіти. Потенціал зростання показника чисельності вступників від відсотку 17 річних громадян вже наблизився до вичерпання, а при деяких обставинах існує ймовірність деградації цього показника.

Насправді, вже третій рік скорочується потенційний контингент вступників до ВНЗ III-IV рівнів акредитації і скорочення складає вже 13% (691 тис. осіб у 1989 році проти 792,5 тис. осіб у 1986 році). Проте кількість першокурсників продовжила зростання за рахунок прискореного збільшення відсотка бажаючих отримувати вищу освіту. У наступні 12 років темпи зменшення контингенту осіб, що народилися 17 років тому, сягнуть 4,9% щорічно і в сукупності складатимуть 45,5% від показника 2006 року. Додаткове погіршення ситуації має спричинити перехід загальної середньої освіти з 10 на 12 річний термін навчання. У зв'язку з цим слід очікувати відсутність випуску базової школи в 2009 році і старшої школи в 2011 та 2012 роках.

Виходячи із вказаних вище обставин, прогнозована тенденція скорочення контингенту абітурієнтів у наступний період має привести до загострення конкуренції між вузами України за виконання плану набору вступників за визначеними спеціальностями. Навчальні заклади, працюючи в умовах конкурентного середовища, мають добре засвоїти правила гри на ринку, бо від обсягів набраного контингенту залежатиме їхнє існування, а від якості абітурієнтів — рівень підготовки майбутніх спеціалістів.

Відомо, що одна ланка пов'язана з іншою. Мова йде про жорсткість рекламної кампанії, конкурентну боротьбу між ВНЗ за методи та засоби повідомлень, привабливого привертання уваги населення до своїх закладів освіти. Отже, навчальні заклади мають у майбутньому боротися за свій контингент, застосовуючи найрізноманітніші засоби профвідбору, а також активно впроваджуючи передові технології навчання, гнучку систему цін на освітні послуги та знижок оплати за навчання, заохочення випускників шкіл до вступу в ВНЗ шляхом зарахування за результатами зовнішнього тестування.

Важливим чинником розвитку конкурентного ринку є наявність державного та приватного секторів вищої освіти. Обидва сектори працюють в однаковому законодавчому полі, виконують державні вимоги та видають державні дипломи про вищу освіту. Проте, організаційно-економічний механізм діяльності навчальних закладів різних форм власності є різним. Ця різниця, значною мірою, обумовлена традиційною урядовою позицією про недопущення приватних ВНЗ до виконання державного замовлення на підготовку фахівців. Внаслідок цього якість студентського складу в недержавному секторі дещо гірша за бюджетний

сектор, що постійно використовується для негативного PR приватної вищої освіти, незважаючи на створені самою державою причини цього.

У ринковому середовищі повинно зростати значення менеджменту вищих навчальних закладів, як державних так і приватних, наукового прогнозування та планування освітньої діяльності, впровадження перспективних навчальних інновацій. У сучасних умовах світовий ринок інтелектуальної праці потребує творчих особистостей з широким кругозором, творців інноваційних знань. Саме на ці якісні критерії мають орієнтуватися вітчизняні вищі заклади освіти, які повинні готувати фахівців, здатних взаємодіяти зі світовим співтовариством.

Висновки. З описаних вище тенденцій розвитку вищої освіти, які знаходяться під несприятливим впливом демографічного чиннику, випливають практичні рекомендації навчальним закладам та органам державного управління стосовно розвитку конкурентного середовища в галузі:

1. Вищим навчальним закладам необхідно докласти максимум зусиль для підвищення якості освіти, що є важливою передумовою не тільки працевлаштування випускників, але й вибору цього закладу новими абітурієнтами.

2. Європейський вибір України обумовлює необхідність інтеграції вітчизняної освітньої системи та кожного навчального закладу до європейського простору вищої освіти, що потребує чималих змін в організації, структурі та змісті навчання.

3. Міністерство освіти і науки України може сприяти розвитку конкурентного ринку вищої освіти шляхом дій у таких напрямках: визнати і практично забезпечити норму Конституції України про рівність форм власності; активніше запроваджувати конкурсні засади в галузі, зокрема, стосовно розподілу державного замовлення на підготовку фахівців; збільшити зусилля в напрямку розроблення нової законодавчої та нормативної бази, які здатні забезпечити повноцінну інтеграцію галузі в Болонський процес.

Використані джерела інформації:

1. Макроекономічне прогнозування системи вищої освіти України — пріоритетний напрям її розвитку: Монографія / В.Я. Бобров, В.Є. Сафонова. — К.: Поліграфічний центр “Ризографіка”, 2007. — 214с.
